

УДК 82.001.11(5-11)

ЮЛІЯ ОСАДЧА

(Київ)

ЛІТЕРАТУРНИЙ КАНОН НА ДАЛЕКОМУ СХОДІ: ДО ОЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ

Ключові слова: літературний канон, канонічний текст, зразок для наслідування, Далекий Схід, мистецтво.

Літературний канон на Далекому Сході в традиційному (далекосхідному) розумінні цього поняття сформувався приблизно в V – IV ст. до н.е. та має низку особливостей. Однією з найбільш його специфічних рис виявилася надзвичайна стійкість: попри деякі кількісні варіювання в різні періоди та розбіжності в інтерпретаціях і коментарях представників різних шкіл поняття «літературний канон» проіснувало від часів свого становлення до другої половини XIX ст. у майже незмінному вигляді. Ще одну характерну його рису визначає той факт, що, сформувавшись у Китаї, літературний канон у незміненому вигляді був прийнятий іншими культурами, насамперед корейською та японською, і вписаний у місцеві національні культурні, літературні та інші парадигми, зберігаючи при цьому високий соціальний статус і великою мірою впливаючи і визначаючи формування локальних художньо-мистецьких традицій.

Більшість словників сучасної японської мови як альтернативу транслітерату англійського слова *canon* надають варіанти, в яких канон інтерпретується як «стандарт», «критерій» або «правило» – 規範, 原則, 標準, 規準 (у словосполученні «естетичний канон» – 美の規準). У поодиноких випадках після зазначення сфери вживання значення слова пояснюється, іноді супроводжується синонімами та/або антонімами (наприклад, ある作家の真作品と認められているもの – «те, що вважається [ви]твором [мистецтва], (якогось письменника)» тощо). У деяких довідниках виділяється канон літературний, біблійний, церковний (конфесійний), музичний тощо. Так, «Великий тлумачний словник» надає таке визначення канону: «1) Священні книги в християнстві. Також релігійні правила. Церковний закон; 2) Один із прийомів музичного виконання. Мелодія, що збігається. <...>; 3) У мистецтві – стандарт пропорцій людського тіла, пропорція один до восьми походить від стандарту ідеального тіла людини в грецькій скульптурі; 4) У більярді – потрапляння кулі, якою виконується удар, по цільній кулі, в інші кулі» [11, с. 375] – напевне, йдеться про кеннон (англ. *cannon*) – непередбачуване (або умисне) зіткнення битка з іншими кулями. Водночас насичений різноманітними термінами західного літературознавства, назвами шкіл, напрямів, стилів, літературних явищ і процесів у європейському письменстві «Словник літературознавчої термінології» (1987) узагалі не містить слова канон.

Словник «Базові знання з мистецтвознавчої лексики» (видання 3-є, доповнене; 1983) більш вузько визначає поняття キャノン: «[Значення] Релігійна доктрина, стандарт, класична книга 正典. Походить від грецького Κανον (у зна-

ченні «палиця», «стандарт» тощо). Основується на каноні як назві правил пропорції голови та кінцівок людини в скульптурі Давньої Греції. **[Тлумачення]** В релігії, мистецтві, філософії вказує на ортодоксальність. У християнстві означає офіційно визнану Папою догматику, а також видрукувані книжки, в яких цю догматику зібрано. У Біблії каноні називаються істинні тексти 正典 на противагу позаканонічним письменам 經外書 (апокрифам). У філософії, мистецтві, письменстві під час розгляду або оцінювання <...> як часто вживане сьогодні слово канон означає справжні твори 真 作品 класичних літераторів і мислителів загалом...» [10, с. 146]. Очевидно, що в цьому найбільш розгорнутому поясненні на позначення канону в сучасному й суттєво європеїзованому тлумаченні цього поняття використовуються два різних за сферою вжитку, але сумісних за значенням ієрогліфи: «[китайський] канон» 經 і «класичний, зразковий» 典. Якщо перший ієрогліф означає «класичні китайські книги» («китайські класики» 經書, «П'ятикнижжя» (китайського канону) 五經) і «священне писання»: і буддійські сутри (зокрема в біномах 經文, 仏經 чи 經藏), і Біблію, і Коран [8, с. 461], то другий – 典 – має більше значень, серед яких також:

1) «письмена» ふみ, «написані тексти» 書物;

2) «шлях», «вчення», «мораль» [12, с. 120];

3) «книга»: «словник» 辞典, «граматика» (збірка) 文典, «підручник музикальної грамоти» 楽典, «японські класичні книги» (дослівно – національні книги) 国典;

4) «авторитетний, опора» (як джерело цитувань і посилань);

5) «твір особливо важливого значення» («державний закон» 国典, «кодекс, статут» 法典, «військовий устав» 操典);

6) «канонічний», «канон» («типовий зразок» 典型, «прекрасний» 典麗な, «класичний» 古典的) [8, с. 94]. Отже, навіть такий побіжний огляд показує, що ієрогліф 經 уходить до складу назв книг (корпусів текстів) сакрального і релігійно-філософського штибу, а узагальнене значення 典 можна схарактеризувати як «зразковий» і «класичний», вживане щодо текстів здебільшого профанних, тобто світського плану: нормативних, довідкових чи документів державної важливості (графічна етимологія ієрогліфа – «письмена п'яти імператорів у вигляді столу, заваленого текстами, до яких слід ставитися шанобливо. Стали проявом закону та ладу, описаних у довершених текстах, де надаються доконечні взірці для [поведінки та вчинків] людей» [12, с. 120]). Вислів «п'ять імператорів» має кілька значень: 1) за давньокитайською легендою, це п'ять імператорів чи владик, культурних героїв, винахідників і засновників китайської культури та державності: легендарний пращур усіх китайців і засновник медицини Жовтий імператор або Хуан-ді (黃帝) та його правнук імператор Чжуань-сюй (顓頊), імператор Ку (嚳) на прізвисько Гаосін, імператор Яо (堯) та його наступник імператор Шунь (舜). Іноді називають першопредка і культурного героя Тай-хао (太昊), бога сонця і повелителя полум'я Ян-ді (炎帝), Жовтого імператора, Шао-хао (少昊) та Чжуань-сюй; іноді – Шао-хао, Чжуань-сюй, імператора Ку, імператора Яо та Шунь. Також можуть бути небожителі чи божества, що відають п'ятьма напрямками (відповідно до вчення про п'ять першоелементів): синій імператор керує Сходом, червоний – Півднем, жовтий володарює Центром, білий – Захо-

дом, а чорний імператор – Північчю [12, с. 43]. Слід, однак, відзначити, що біном із цих двох ієрогліфів – 經典 – традиційно має значення «(буддійські) сутри» (в сучасній китайській мові – уніфіковане, європеїзоване поняття літературний канон), а «вирази мудрив» 聖典 [8, с. 482], що дослівно означають «книги/тексти святих», у наші дні найчастіше перекладаються як релігійні або священні тексти, даровані як одкровення й обов'язково зафіксовані письмово: «1) написаний святим текст; 2) Біблія (Священне писання) в християнстві; 3) буддійські сутри» [12, с. 834]. Такі функціонально подібні, але різні за сферою вживання означення – 經 та 典 – священних і нормативних текстів мали посутні наслідки для розвитку традиційного красного письменства, літературно-критичної та теоретичної думки на Далекому Сході, зокрема в Китаї та Японії.

Дослідження «Канони в первісній китайській традиції» (1975, 2010) А.М. Карапетьянц починає словами: «Давньокитайські канони, ймовірно, були формою фіксації та збереження стародавньої культури, тобто записом сукупності знань, накопичених суспільством» [2, с. 203], а пізніше в роботі «Формування системи канонів у Китаї» (1981) стверджує, що «тексти цієї стародавньої культури ші стали для конфуціанців канонами як мова для опису стандартних ситуацій [курсив наш. – О.Ю.], а не як зібрання історичних документів або вираження зразкової ідеології», тобто цінність текстів визначалася мовою винятково в плані вірцевості викладу, в її практичному, прагматичному використанні як знаряддя, й далі: «...звідси походила неістотність їхнього змісту для вимог сучасності та конкретних завдань» [3, с. 248]. Причому слід відзначити, що стародавню культуру Карапетьянц називає то «древніми письменами» гу вень 古文 (і протиставить її більш пізній культурі «письмен на бронзі», тобто ритуальних дзвонах і призначених для жертвоприношень кубах цзін вень 金文), то ші (史) – текстами, які наділялися функціями історичних свідочств.

У роботі «Історіографія імператорського Китаю XVII – XVIII ст.» (2002) Борис Доронін зазначає, що написання історії (史) зароджується в Китаї на початку становлення китайської цивілізації як її надзвичайно важливий компонент: «Традиція пов'язує появу історіописання <...> «ші», які були при дворі давньокитайських правителів. Вони вважалися посланцями верховного божества Шан-ді та мали безпосередній стосунок до важливих сфер життя суспільства і держави того часу. З усіх найрізноманітніших обов'язків цих чиновників найважливішою вважалася фіксація діянь правителя, які в силу його особливого статусу мали сакральний характер» [1, с. 3–4]. Саме цю писемну традицію Конфуцій «зберіг і зафіксував», саме вона, «попри надлишкову прикрашеність у ній первинної простоти, становила для нього цінність насамперед як пам'ятка старовини та мова, необхідна для формування культурної людини» [3, с. 248]. Однак уже в першому тисячолітті основним обов'язком чиновників ші (史) стала фіксація діянь і висловів імператора з метою застерегти його від хибних дій, а узагальнення та аналіз досягнень і невдач правителів минулого, з'ясування причин, які визначали отримання ними влади (або ж її втрату) мали на меті здобуття політичного досвіду задля уникнення помилок у майбутньому. У центрі уваги перших китайських істориків перебувала фігура правителя і метаморфози влади. З ча-

сом їхні записи, поволі набуваючи високого соціального статусу, перетворювалися на історичні твори, а самі чиновники – на істориків як авторів державних документів. Таким чином, у стародавньому Китаї «канон виступає спочатку як певний зовнішній спосіб (система позначень), потім як еталон, на основі якого виробляється поведінка. Коли поведінка стає цілком природною, відразу усвідомлюється єдність усіх способів, єдність канонів і правильної поведінки» [2, с. 221]. Згодом Карапет'янц запропонував п'ять етапів формування канонів [3, с. 271–272] у стародавньому Китаї:

на першому етапі канони «були, можливо, єдиними призначеними для передачі та зберігання текстами, залишеними культурою гу вень, яку умовно можна назвати культурою Чжоу-гуна» (Чжоуский князь, XI ст. до н.е.) [3, с. 271];

на другому етапі канони «розглядалися як зразки мови опису для стандартних ситуацій, приватними вираженнями яких були конкретні події, відображені в оповіданнях» [3, с. 271], тобто як спосіб чи засіб для викладу/опису;

на третьому етапі «тексти, що перетворилися з відображення синкретичної сакральної культури просто в сакральні, обросли новими оповідями, що представили їх вміст у викривленому, містифікованому вигляді» [3, с. 271–272] (на цьому етапі відбулася зміна прагматики текстів за рахунок заміни їх призначення (функцій) зі зразковості мови як способу викладу на зміст);

четвертий етап остаточного формування складу (списку) і текстів канонів, що завершився в 2 – 4 ст. н. е., ознаменований «незадоволеністю інтерпретацій» канонічних текстів із боку «Школи нових письмен»: до них «стали висувати вимоги не як до стандартної мови опису (як було на другому етапі) і не як до одкровення згори (як було на третьому етапі), а як до відбиття вищої мудрості, що призвело до фактичної фальсифікації низки канонічних текстів під виглядом їх реконструкції» [3, с. 272];

на п'ятому етапі проводилися текстологічні дослідження канонів і складання стандартних зведених коментарів ученими сунської школи царства Сун епохи Південних і Північних династій (420 – 478 рр. н. е.).

Отже, процес формування письмового канону на Далекому Сході передбачав насамперед створення відповідного тексту й осмислення його як канонічного – досконалого за певними критеріями і тому взірцевого – з подальшим уключенням цього тексту до якоїсь конкретної парадигми.

До формування в Японії та Китаї літературного канону (суч. кит. – 经典文学; суч. япон. – 文学キャノン) у сучасному його розумінні на Далекому Сході виник канон письмовий (або книжний), який у період свого становлення безумовно містив такі характеристики, як зразковість або класичність, але принципово не включав твори сюжетної описової (художньої) прози, формування якої відбувалося значно пізніше.

Письмовим (або книжним) каноном на Далекому Сході називають «П'ятикнижжя», або «П'ять канонів» (五經, «У цзін»), які з'явилися в період правління У-ді (140 – 87 до н. е.), імператора династії Західної Хань (206 до н. е. – 220 н. е.), і які використовуються на позначення п'яти конфуціанських канонічних книг: «Ши цзін» (詩經, «Книга пісень»), «Шу цзін» (書經, «Канон [історичних]

писань» або «Книга документів»; у А.М. Карапетьянц – «Книга-канон», де шу書 – «писання», «книга»), «Чжоу і» або «І цзін» (周易 або 易經, «Чжоуські переміни»), «Лі цзі» (禮記, «Записи про правила благопристойності» або «Книга ритуалів», «Книга установлень», «Книга обрядів», «Трактат про правила поведінки», «Записи про норми поведінки») та насамкінець «Чунь цю» (春秋, «Весни й осені»). Створення цих текстів традиційно датується кінцем другого чи першою половиною першого тисячоліття до н. е., але в завершеному вигляді вони постали до династії Цінь (221 – 207 до н. е.). Протягом доби Хань канони зазнавали суттєвих редагувань і змін (уважається, що саме тоді поняття цзін 經 набуло значення «канон», «класичний взірць»), а за добу Тан (618 – 907) уся сформована в бібліотеку (書庫) письмова спадщина китайців була розподілена на чотири розділи: «канони» 經書, «історію» 史, «зібрання віршів і текстів» 詩文集 та «[вислови] мудреців» 子 або 諸子百家, причому до останніх належали також знання із сільського господарства, медицини, математики, астрономії, ворожіння тощо.

Часто дослідники до «П'яти канонів» додають і «Юе цзін» (樂經, «Канон музики»), називаючи його разом із «П'ятикнижжям» «Лю цзін» (六經, «Шість канонів»), причому «Юе цзін» розглядається саме як самостійний письмовий канон, а не внесений у «Лі цзі» окремий розділ, хоча деякі дослідники виражають сумніви щодо його існування, зокрема [3, с. 226]. Важливим моментом убачається те, що ієрогліф цзін (經 або 經; суч. кит. – 经) уходить до назв корпусів текстів (зокрема трьох із п'яти або чотирьох із шести конфуціанських канонів), а також самостійних творів (наприклад, буддійських сутр: «Сутра Лотоса» – «Мяо фа лян хуа цзін» 妙法蓮華經). Цей ієрогліф увійшов до назви збірки китайських класичних книг із теорії військового мистецтва «У цзін» (武經, «Військовий канон» або «Семикнижжя військового канону»), яка остаточно оформилася порівняно пізно – у XI ст. [9, с. 457].

При цьому число шість безпосередньо співвідноситься, з одного боку, з кількістю канонів, а з іншого – з поняттям «шість мистецтв» лю – і, 六藝 (в інтерпретації однієї з шести основних філософських шкіл стародавнього Китаю (V – III ст. до н. е.) «школи імен» мін-цзя як провідної ідейної течії «золотого століття» китайської філософії базисом для першої класифікації основних філософських учень стали «шісткові побудови, що відображають концепцію шісткової світобудови (лю-хе – «шість суміщень», тобто чотири сторони світу, землі і надир) і культури (лю-і – «шість мистецтв» і лю-цзін – «шість канонів»)) [4, с. 343 – 344], до складу якого в різні часи та відповідно до традицій різних шкіл могли входити різні види мистецтв. У коментарі до «Бесіди і судження Конфуція» чи «Лунь юй» (трад. кит., яп. 論語) Хе Янь (193 – 249) визначив лю-і так: «Мистецтво і – це шість мистецтв лю-і» (цит. за: [7, с. 23]). Шістьма мистецтвами він називав 1) благопристойність (ритуал) лі 禮, 2) музику юе 樂, 3) стрільбу з лука ше 射, 4) управління колісницею юй 御, 5) каліграфію (літературу/написання/письмо) шу 書 і, нарешті, 6) рахування/рахунок шу 數. Однак тільки три з названих видів мистецтв – ритуал, музика і каліграфія/література – можуть бути безпосередньо співвіднесені з відповідними канонічними текстами «П'ятикнижжя», а саме: «Лі цзі», «Юе цзін» і «Шу цзін». Три інших мистецтва

як культурні реалії стародавнього Китаю не ввійшли до переліку занять (мистецтв), які, за конфуціанською догматикою, сприяють істинному вихованню благородної людини, оскільки стрільба з лука ще поступово перейшла до категорії розваг аристократів, у мистецтві керувати колісницею *юй* не було потреби вже за добу Чжаньго або Період Воюючих Царств (481 – 221 до н. е.), а рахування шу стало використовуватися як професійна навичка найнижчим соціальним станом – торгівцями. Пізніше танський принц Лі Сянь (645/655 – 684) у коментарі до «Хоу Хань шу» (後漢書 «Книга [про добу] пізньої [династії] Хань») мистецтвами і 藝 назвав каліграфію, рахування, стрільбу з лука та керування колісницею, а лікування, магію (фан方) та ворожіння на панцирах черепах і деревії відніс до майстерності шу (術) [7, с. 23].

Більш «узагальненого змісту» поняття «шість мистецтв» набуло в «Трактаті про мистецтва і тексти» («Івень чжі») із «Книги епохи Хань» (漢書, «Хань шу»), де видатний історіограф і поет Бань Гу (32 – 92) підкреслив зв'язок лю-і з ієрогліфікою та зіставив «шість мистецтв» із «шістьма канонами», додавши такі нумерологічні корелятивні терміни, як «шість [категорій] письмових знаків» лю-шу і «шість [стилів написання] ієрогліфів» лю-ті (докладніше див.: [7, с. 23]). Крім того, загальноприйнято вважати, що поняття «шість мистецтв» за хронологією передували і, отже, сприяли формуванню поняття «канон» і канонічним текстам цзіншу 經書.

У 136 р. до н. е. «П'ятикнижжя» було покладено в основу офіційної ідеології та системи освіти, а в епоху Тан кількість канонічних книг виросла до 13, утворивши таким чином канон «Тринадцятикнижжя» (十三經 «Ши сань цзін»), куди ввійшли найповніші авторитетні коментарі, тлумачення й авторські пояснення. «На відміну від первісного конфуціанства, неоконфуціанство засноване перш за все на текстах Конфуція (VI–V ст. до н. е.), Мен-цзи (IV–III ст. до н. е.) та їхніх найближчих учнів, а не на протофілософських канонах. <...> У період складання неоконфуціанства нормативною формою «Тринадцятикнижжя» була охоплена і стародавня протофілософська класика» [5, с. 369]. Таким чином «Тринадцятикнижжя» стало найширшим за тематикою та найповнішим зібранням класичних або канонічних текстів.

В епоху Сун (960 – 1279) «Тринадцятикнижжя» було спрощено. Активну роль у «стисненні» кількості обов'язкових для державних чиновників і вчених текстів брав Чжу Сі (1130 – 1200), саме його зусиллями були відібрані обов'язкові для освіти та служби книги і створено «Чотирикнижжя» або «Си шу»: тексти «Лунь юй» і «Менцзи» (孟子), а також дві глави «Лі цзі» як окремі трактати – «Да сюе» (大学) та «Чжун юн» (中庸). Дещо пізніше, в епоху Мін (1368–1644), за аналогією із «п'ятьма канонами і шістьма мистецтвами» (у цзін лю і) стало побутувати поєднання «чотирьох книг і п'яти канонів» (си шу у цзін), у якому відобразилися уявлення середньовічних китайських чиновників та інтелектуалів про освіченість: «Чотирикнижжя» відповідало так званому базовому чи «середньому» рівню освіти, а «П'ятикнижжя» – «вищому». На довгі століття «П'ятикнижжя» залишалося основним і фактично невичерпним джерелом цитувань і посилань у будь-яких політичних дебатах, військових суперечках, а також літературних і мистецьких дискусіях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Доронин Б. Г. Историография императорского Китая XVII – XVIII вв. / Б. Г. Доронин. – СПб. : Филол. фак-т СПбГУ, 2002. – 288 с. – (Азиатика).
2. Карапетьянц А. М. Каноны в первоначальной китайской традиции / А. М. Карапетьянц // Карапетьянц А. М. У истоков китайской словесности : собр. тр. / А. М. Карапетьянц ; Институт стран Азии и Африки МГУ им. М.В.Ломоносова. – М. : Восточная литература, 2010. – С. 203–224.
3. Карапетьянц А. М. Формирование системы канонов в Китае / А. М. Карапетьянц // У истоков китайской словесности : собр. тр. / А. М. Карапетьянц ; Институт стран Азии и Африки МГУ им. М. В. Ломоносова. – М. : Восточная литература, 2010. – С. 225–272.
4. Кобзев А. И. Мин-цзя / А. И. Кобзев // Духовная культура Китая : энциклопедия : в 5 т. Философия. – М., 2006. – С. 343–344.
5. Кобзев А. И. Неоконфуцианство / А. И. Кобзев // Духовная культура Китая : энциклопедия : в 5 т. Философия. – М., 2006. – С. 368–369.
6. Кобзев А. И. Цзин-вэй / А. И. Кобзев // Духовная культура Китая : энциклопедия : в 5 т. Философия. – М., 2006. – С. 527–528.
7. Кобзев А. И. Культурно-историческая специфика искусства. Содержание и формы, архаика и новации / А. И. Кобзев, Г. А. Ткаченко // Духовная культура Китая : энциклопедия : в 5 т. / гл. ред. М. Л. Титаренко ; Институт Дальнего Востока РАН. – М., 2010. – С. 20–29.
8. Фельдман-Конрад Н. В. Японско-русский учебный словарь иероглифов / Н. В. Фельдман-Конрад. – М. : Русский язык, 1977. – 680 с.
9. Юркевич А. Г. «У Цзин» / А. Г. Юркевич // Духовная культура Китая : энциклопедия : в 5 т. Философия. – М., 2006. – С. 457.
10. 文芸用語の基礎の知識 = Базові знання з мистецтвознавчої лексики. – Токіо : Шібундо, 1982. – 671 с.
11. 広辞林 第五版 = Великий тлумачний словник. – 5-е вид. – Токіо : Сансейдо, 1975. – 2111 с.
12. 新選漢和辞典 第五版 ワイド版 = Китайсько-японський словник. Нова відбірка. – 5-е вид., допов. – Токіо : Шьогакукан, 1994. – 1235 с.

ЮЛИЯ ОСАДЧА

ЛИТЕРАТУРНЫЙ КАНОН НА ДАЛЬНЕМ ВОСТОКЕ: К ОПРЕДЕЛЕНИЮ ПОНЯТИЯ

В статье рассматриваются основные определения и коннотации понятия «литературный канон» в современной Японии и Китае, а также особенности и основные этапы его формирования в древнекитайской культуре.

Ключевые слова: *литературный канон, канонический текст, образец для подражания, Дальний Восток, искусство.*

YULIYA OSADCHA

LITERARY CANON IN THE FAR EAST: DEFINITION OF MEANINGS

This article is devoted to the basic definitions and connotations of the literary canon as a concept in contemporary Japan and China, as well as the main particularities and stages of its formation in ancient Chinese culture.

Key words: *literary canon, canonical text, pattern, the Far East, fine art.*

Одержано 27.06.2014 р.